

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2025.92729.1690>

Online ISSN: 2783-252X | Print ISSN: 3060-8171

The Poetry of Claimants and the Colleagues (a Study of the dispute between Hāfez and Azod Sarrāf)

AmirAfshin Farhadian¹

Abstract

Before the discovery of the unique manuscript of 'Azod Sarrāf's divan, his poetry, including his versified Sindbadnameh, was attributed to 'Azod Yazdi. His independent identity also remained unknown. It is now established that 'Azod Sarrāf was a later poet than 'Azod Yazdi. He was a contemporary of Hāfez and held an administrative position at the court of the Muzaffarids for years. Their divans contain mutual remonstrances, implying accusations of plagiarism. The striking similarities and shared motifs in the poetry of Hāfez and 'Azod Sarrāf suggest an inevitable rivalry and contention between them. It appears that the most prominent instance of the term *modda'ī* (claimant) in Hafez's poetry refers to 'Azod Sarrāf. The resemblance between 'Azod and Hāfez is not limited to their poetry; both held official positions in the Muzaffarid administration, their birth and death occurred within close temporal proximity, and it is highly probable that they were born in the same city. Examining the life and poetry of 'Azod Sarrāf not only sheds light on a forgotten poet but also provides valuable insights into Hāfez's standing within the Muzaffarid court and his literary conflicts with contemporary poets. This study, through a descriptive-analytical approach and content analysis, explores for the first time the dimensions of 'Azod and Hāfez's rivalry as reflected in their verses.

Keywords: 'Azod Sarrāf, Claimant, Hafez, Plagiarism.

Received: 19 March 2025 :: Revised: 04 May 2026
Accepted: 12 May 2026 :: Published Online: 06 June 2026

New Literary Studies,
Vol 59, No. 1, Spring 2026

1. Assistant professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran
e-mail: a.farhadian@litr.basu.ac.ir <https://orcid.org/0009-0002-2750-8042>

How to cite this article:

Farhadian, A. A (2026). The Poetry of Claimants and the Colleagues (a Study of the dispute between hāfez and Azod Sarrāf). *New Literary Studies*, 59(1), 51-82.
<https://doi.org/10.22067/jls.2025.92729.1690>

Authors retain the copyright. This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0). <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Extended Abstract

Introduction

In Parviz Natel Khanlari's edition of the *Divan* of Hafez, the word *modda'ī* ("claimant" or "pretender") appears thirteen times, while *modda'iyān* ("claimants") occurs five times ([Seddiqiyyān and Mir'Ābedinī, 2009: 895](#)). In these instances, except for a single case in which *modda'ī* functions adjectivally for "physicians," the term generally refers to a figure already familiar to the poet and at least some of his audience. Lexically, *modda'ī* denotes one who lays claim, a plaintiff, adversary, boaster, opponent, rival, or one who pretends to parity with another (Dehkhoda, s.v. "modda'ī"). Given this semantic range, the question arises whether this recurring figure in Hafez's poetry can be identified more precisely.

Certain allusions in Hafez's poems indicate that by *modda'iyān* he means some of his contemporary poets. In one verse, the point of contention between Hafez and these rivals is introduced as "*rendāneh* poetry" ("libertine" or "antinomian" poetry). Elsewhere, the subject of rivalry between Hafez and the *modda'ī* is eloquence (*faṣāḥat*), which clearly pertains to the craft of poetic composition—the very art in which the rival possesses no genuine skill, while remaining oblivious to his own inadequacy. In another poem, Hafez explicitly describes the *modda'iyān* as his "colleagues" (*hamkārān*), and since he speaks there of "discourse" (*ḥadīth*) and "imagination" (*khiyāl*), he unmistakably has fellow poets in mind.

Thus, through his deliberate use of the word *modda'ī*, Hafez either brands the person in question as a false claimant to poetic talent or rejects that poet's pretension of superiority over his own verse. It is equally possible that the rival poet had accused Hafez of plagiarism or appropriation of wording and meaning. Literary history furnishes numerous examples of such disputes and rivalries among contemporary poets. The question remains, however: who were these poetic "claimants" and "colleagues" to whom Hafez refers?

Methodology

One of the clearest instances of the *modda'iyān* in Hafez's poetry is 'Azod Sarrāf. Using content analysis within a descriptive-analytical framework, the present study examines extant evidence in the poetry of Hafez and 'Azod Sarrāf in order to elucidate the dimensions of rivalry and antagonism between these two contemporary poets.

Findings

Prior to the discovery of what appears to be the unique surviving manuscript of the *Divan* of ‘Azod Sarrāf in the ‘Āref Ḥekmat Library (located within the King Abdulaziz Library in Medina), virtually no information about this poet was available. Because his poetic pen name (*takhalloṣ*), “‘Azod,” was identical to that of Sayyed ‘Azod Yazdī (the father of Jalāl ‘Azod), the two poets were frequently conflated. The author of *Kholāṣat al-Ash‘ār va Zobdat al-Afkār* merged his biography with that of ‘Azod Yazdī and mistakenly attributed the profession of money-changing (*ṣarrāfī*) to the latter ([Behzadi Andoohjerdi and Qowjehzadeh, 2014: 29](#)). Likewise, Zabihollah Safa failed to distinguish between ‘Azod Yazdī and ‘Azod Sarrāf:

“In *Mūnes al-Aḥrār*, the name of Sayyed ‘Azod appears everywhere as ‘Sayyed ‘Azod al-Yazdī,’ whereas in one miscellany, preserved on microfilm no. F267 in the Central Library of the University, his name appears as ‘Sayyed ‘Azod Sarrāf.’ I do not suppose that this Sayyed ‘Azod Sarrāf, who is listed in that miscellany among other ghazal poets of the eighth century AH, is anyone other than Sayyed ‘Azod Yazdī” ([1976, vol. 3: 922](#)).

With the valuable information now available about ‘Azod, we know that significant similarities existed between him and Hafez. The principal points of resemblance are as follows:

- Their dates of birth were probably close to one another.
- Their dates of death also seem to have been close.
- Both were natives of Shiraz.
- Both were poets.
- Both held bureaucratic or chancery positions.
- Both shared the same patrons, including Shah Abu Eshāq Inju, Shah Shoja‘ Mozaffari, Sultan Oveys Jalayer, Shah Yahyā Mozaffari, and Shah Maṣṣūr Mozaffari.

Apart from artistic stature, these similarities corroborate previous assertions concerning Hafez’s employment in governmental and bureaucratic offices and demonstrate that such service was not unique to him. This comparable social position could naturally provide grounds for rivalry and conflict. As noted earlier, Hafez expresses concern that the “counterfeiter of the city” (*qallāb-e shahr*)—that is, the “money-changer” (*sarrāf*)—might appropriate his “ruby-like subtleties” under his

own name. The author of *Sharaf-nāmeḥ-ye Monīrī* identifies this “counterfeiter of the city” as Sayyed ‘Azod Sarrāf.

Moreover, in the same ghazal, Hafez compares his own position vis-à-vis his rival colleagues to that of a brocade-weaver (*zardūz*) in contrast to a mat-weaver (*būriyābāf*). Significantly, ‘Azod Sarrāf composed a poem in the same meter and rhyme as Hafez’s ghazal, in which he likens the product of the “base and ignoble temperament of the babbling envious man” to a worthless coarse fabric (*pelās*) devoid of value when compared to his own refined “hair-cloth” (*sha‘r*). He further insists that the rival’s “merchandise” consists merely of counterfeit gold, the falsity of which no one can discern better than a *ṣarrāf*—that is, himself. Clearly, ‘Azod was angered by Hafez’s accusation that he was a counterfeiter and thief of precious poetic subtleties. He responds by admonishing Hafez to recognize his true station and to realize that, contrary to his claim of being a brocade-weaver, he is nothing more than a weaver of coarse cloth.

Discussion and Conclusion

Hafez and ‘Azod Sarrāf were two contemporary poets from the same city, both employed in the bureaucratic administration of the Muzaffarid court. Their births and deaths likewise occurred within a relatively close span of time. The affinities between their poems—in diction, imagery, themes, and motifs—are remarkably extensive. Although Hafez’s *Divan* shares certain commonalities with the poetry of other poets, these similarities are more numerous in relation to the poetry of ‘Azod Sarrāf than to any other contemporary poet.

These close correspondences led both poets to accuse one another of literary appropriation (*enteḥāl*). This dispute is reflected in the poetry of both Hafez and ‘Azod. In several of his poems, Hafez directs veiled criticisms at certain contemporary poets, referring to them collectively as *modda‘iyān* (“claimants” or “pretenders”). The present study argues that ‘Azod Sarrāf was, in all probability, the foremost example of these “claimant colleagues.” Conversely, ‘Azod’s poetry also contains insinuations and accusations directed against Hafez.

These poetic rivalries yield valuable information regarding the fluctuations of Hafez’s bureaucratic career and the competition among power factions within the Muzaffarid court. Furthermore, a closer understanding of ‘Azod Sarrāf, together with careful reflection on his poetry and life, demonstrates that Hafez’s engagement in

governmental service was neither unique nor implausible. Through this perspective, new avenues are opened for understanding the personality, life, and poetry of Hafez.

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2025.92729.1690>

شاپای چاپی: ۸۱۷۱-۳۰۶۰ | شاپای الکترونیکی: ۲۵۲۸-۲۷۸۳

تاریخ ارسال: ۱۴۰۳/۱۲/۲۹؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۲؛ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۳/۱۶

حدیث مدعیان و خیال همکاران (نگاهی به مناقشه حافظ و عضد صراف)

امیرافشین فرهادیان^۱

چکیده

تا پیش از یافته شدن نسخه یگانه شناخت دیوان عضد صراف، اشعار او ازجمله سندبادنامه منظومش در شمار سروده های عضد یزدی قلمداد می شد. هویت مستقل او نیز ناشناخته باقی مانده بود. اکنون می دانیم که عضد صراف، شاعری متأخر از عضد یزدی است. صراف معاصر حافظ بوده و سال ها در دربار آل مظفر شغل دیوانی داشته است. در دیوان هر دو شاعر تعارضی نسبت به یکدیگر دیده می شود که متضمن اتهام انتحال است. وجود مشابهات و اشتراکات چشم گیر در دیوان حافظ و عضد صراف بروز منافسه و مناقشه میان ایشان را اجتناب ناپذیر می نماید. به نظر می رسد که بارزترین مصداق تعبیر «مدعی» در اشعار حافظ، عضد صراف باشد. شباهت میان عضد و حافظ به سروده های ایشان محدود نیست. هر دو در دستگاه مظفریان صاحب مسند بوده اند. تولد و وفات هر دو در زمانی نزدیک به یکدیگر روی داده است و به احتمال قوی مولد هر دو نیز یکی است. تأمل در زندگی و شعر عضد صراف افزون بر آن که موجبات شناخت بیشتر یک شاعر فراموش شده را فراهم می آورد، اطلاعات ارزشمندی درباره جایگاه حافظ در دستگاه مظفریان و نیز چالش های او با برخی شاعران هم عصرش، به دست می دهد. در این جستار با روش تحلیل محتوا و به شیوه توصیفی-تحلیلی برای نخستین بار ابعاد مناقشه حافظ و عضد را از تضاعیف سروده هایشان جستجو می کنیم.

کلیدواژه ها: انتحال، حافظ، عضد صراف، مدعی.

نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۳۲، بهار ۱۴۰۵، صص ۸۲-۵۱

مقاله پژوهشی

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

e-mail: a.farhadian@ltr.basu.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0002-2750-8042>

۱. مقدمه

در تصحیح خانلری از دیوان حافظ واژه «مدعی» سیزده بار و «مدعیان» پنج بار دیده می‌شود (صدیقیان و میرعابدینی، ۱۳۸۸، ص. ۸۹۵). در این میان لفظ «مدعی» جز در یک مورد که در نقش صفت برای «طبیان» استعمال شده^[۱] در باقی موارد به مثابه شخصی شناخته شده برای شاعر و دست‌کم برخی مخاطبان وی به کار رفته است. معانی لغوی مدعی عبارت‌اند از: ادعاکننده، خواهان، بدخواه، خصم، لاف‌زن، معاند، مزاحم و کسی که دعوی هم‌طرازی دارد (دهخدا، ذیل «مدعی»). شارحان اشعار حافظ در باب این واژه برداشت‌های متفاوتی دارند و گاه حتی در بیت‌های مختلف معانی دگرگونه‌ای برای آن قائل شده‌اند. سودی بسنوی مدعی را چنین توضیح داده است: رقیب عشقی (سودی بسنوی، ۱۳۶۶، ص. ۲۴۸)، خصم (سودی بسنوی، ۱۳۶۶، ص. ۵۰۴)، مراد کسانی است که در شاعری ادعای برابری با خواجه داشته‌اند؛ درحالی‌که از دستشان کاری نمی‌آمده (سودی بسنوی، ۱۳۶۶، ص. ۳۰۷)، کسی است که ادعای فضل و کمال می‌کند چه این ادعایش بجا باشد و چه بی‌جا (سودی بسنوی، ۱۳۶۶، ص. ۷۸۳). هروی مقصود از مدعی را داعیه‌داران بی‌مایه می‌داند (هروی، ۱۳۹۲، صص. ۱۱۹، ۱۵۳، ۱۶۰ و ۵۴۰). اسلامی ندوشن معتقد است مدعیان، مخالفان عقیدتی حافظ بوده‌اند (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۲، ص. ۲۷۹). حمیدیان مدعی را همان زاهد یا هم‌سیره‌های او (حمیدیان، ۱۳۹۲، ص. ۱۵۱۵)، ابلیس (حمیدیان، ۱۳۹۲، ص. ۲۱۱۲) و عماد فقیه کرمانی (حمیدیان، ۱۳۹۲، ص. ۱۲۰۱) دانسته است. او همچنین در شرح بیت (مدعی گو لغز و نکته...) چنین آورده است: «مدعی کیست؟ آیا فرضی یا خیالی است یا واقعی و متعین؟ نمی‌دانیم. شاید بتوان از میان دو شاعری که هم‌زمان حافظ‌اند و غزل هم‌روال این دارند، یعنی سلمان و کمال خجندی، یکی را طرف خطاب فرض کرد (...) البته ذکر یک مدعی فرضی هم که بتواند بهانه‌ای برای خودستایی شاعر باشد، امری رایج بوده است» (حمیدیان، ۱۳۹۲، ص. ۱۸۹۵). در دانش‌نامه حافظ و حافظ‌پژوهی ذیل مدخل مدعی چنین آمده: «عمده معنای مدعی در شعر حافظ همان بدخواه و خصم و حاسد است و سایر معانی به منزله اوصاف مدعیان او هستند» (یعقوبی، ۱۳۹۷، ص. ۲۲۵۲). ایشان ضمن پذیرش بسیاری از این معانی باور دارد که مدعیان در شعر حافظ بیش از هر چیز به معنای همکاران حافظ یا به عبارتی شاعران دربار است (یعقوبی، ۱۳۹۷، ص. ۱۵۶). با وجود اطلاق این گستره معانی بر «مدعی» باید دید آیا می‌توان این شخصیت را که حضور پررنگی در شعر حافظ دارد دقیق‌تر شناخت؟

۲. بیان مسأله

از پاره‌ای اشارات حافظ در سروده‌هایش پیداست که مقصود او از مدعیان، برخی از شاعران هم‌عصر هستند:

همچو حافظ به رگم مدعیان شعر رندانه گفتنم هوس است

(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۳۱)

در این بیت، محلّ اختلاف حافظ و مدعیان، «شعر رندانه» معرفی شده است. از بیت برمی‌آید که یا مدعیان از اساس مخالف «شعر رندانه» هستند یا قادر به سرودن این نوع شعر نیستند. در هر صورت موضوع مناقشه از جنس شعر است.

حافظ ببر تو گوی فصاحت که مدعی هیچش هنر نبود و خبر نیز هم نداشت

(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۵۵)

در بیت اخیر موضوع رقابت حافظ با مدعی، «فصاحت»^[۲] است. بدیهی است که این فصاحت به فن سرودن شعر باز می‌گردد همان فنی که مدعی در آن هیچ هنری ندارد و از بی‌هنری خویش نیز بی‌خبر است.

حدیث مدعیان و خیال همکاران همان حکایت زردوز و بوریا باف است

(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۳۲)

در این بیت، حافظ مدعیان را در شمار همکاران خویش معرفی می‌کند و چون از «حدیث»^[۳] و «خیال»^[۴] یاد می‌کند لاجرم همکاران شاعر خود را در نظر دارد.

به این ترتیب حافظ با انتخاب واژه «مدعی»، یا شخص مورد نظر را داعیه‌دار دروغین شاعری می‌خواند، یا ادعای برتری شعر او بر شعر خویش را باطل می‌داند.^۵ نیز ممکن است که شاعر مورد نظر نسبت به حافظ ادعایی چون انتحال و سرقت لفظ یا معنی مطرح کرده باشد. در تاریخ ادب نظیر این مناقشات و دعاوی میان شاعران هم‌عصر فراوان به چشم می‌خورد. اما مقصود حافظ از این «مدعیان» شاعر و «همکار» چه کسانی است؟

۳. روش تحقیق

یکی از بارزترین مصادیق «مدعیان» در شعر حافظ عضد صراف است. در این پژوهش با روش تحلیل محتوا و به شیوه توصیفی-تحلیلی کوشش شده تا با بررسی شواهد موجود در سروده‌های حافظ و عضد صراف ابعاد رقابت و معارضا میان این دو شاعر هم‌عصر تبیین گردد.

۴. پیشینه تحقیق

ابراهیم قوام فاروقی در لغت‌نامه‌اش که به شرف‌نامه منیری شهرت یافته، به ماجرای جدل حافظ و عضد صراف بر سر شعر اشاره کرده است (۸۷۷ ق. گ ۱۹۴). عبارات او عیناً در کتاب کشف اللغات و الاصطلاحات عبدالرحیم بن احمد سوربھاری هندی تکرار شده است (بی تا. ۳۹۴). فیضی سرھندی نیز در کتاب مدار الافاضل بیت مشهور حافظ را که ضمن آن از صراف با عنوان «قَلَاب شهر» یاد شده، در تعریض به عضد صراف دانسته است: «مسموعی است که سید عضد صراف یکی از افاضل روزگار بود به خواجه تعصب داشت و این تعریض بر اوست» (۱۳۳۷. ج ۲، ص. ۱۰۹). ختمی لاهوری در شرح همین بیت به گفته فیضی سرھندی استناد جسته است (۱۳۹۱. ج ۱، ص. ۵۸۲). علی رضا قوجه زاده مصحح دیوان عضد صراف به ماجرای معارضه حافظ و عضد و انعکاس آن در دیوان عضد اشاره‌ای نکرده است. محمد افشین وفایی در مقاله «معرفی و نقد دیوان عضد (سراینده ناشناخته سده ۸ ق)» گفته صاحب شرف‌نامه منیری را در باب منافسه عضد و حافظ متذکر شده اما به تعریض عضد نسبت به حافظ در همین دیوان توجه نکرده است (۱۳۸۹، صص. ۵۸۵-۵۸۸). ایرج افشار نیز در یادداشتی که به مناسبت پیدا شدن نسخه یگانه شناخت دیوان عضد صراف نگاشته، از این موضوع سخنی نگفته است (۱۳۸۹، صص. ۵۸۸ و ۵۸۹). «حافظ و عضد» عنوان مقاله‌ای است از فرزاد ضیائی حبیب‌آبادی که به بررسی شباهت‌های سروده‌های دو شاعر پرداخته است (۱۳۹۰، صص. ۲۸-۱۶). مقاله «بررسی مفاهیم و مضامین مشترک میان عضد و حافظ» از الهه سوداچی و حکیمه دبیران نیز به نقد تصحیح دیوان عضد صراف و مضامین و مفاهیم مشترک در اشعار او و حافظ پرداخته است (۱۳۹۵، صص. ۷۰۹-۷۴۲). هیچ کدام از این دو مقاله نیز پاسخ عضد صراف به تعریض حافظ و دیگر سروده‌های او در این زمینه را تشخیص نداده‌اند.

۵. بحث

۵-۱ عضد صراف:

حافظ در همان غزلی که خود را در مقام مقایسه با «مدعیان» و «همکاران» به منزله «زردوز» در برابر «بوریا باف» محسوب می‌کند، نگرانی خویش را از ربوده شدن «نکته‌های» گران‌بهایش از سوی متقلبان ابراز می‌دارد:

خמוש حافظ و این نکته‌های چون زر سرخ^[۶] نگاه دار که قلاب شهر صراف است

(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۳۲)

ابراهیم قوام فاروقی در لغت‌نامه‌اش با نام «فرهنگ ابراهیمی» که به «شرف‌نامه منیری» نیز شهرت دارد درباره بیت

فوق چنین آورده: «سید عضد صراف با حافظ در سخن مری^[۷] داشت و این بیت تعریضی با سید است و این تسامع است از خدمت امیر شهاب‌الدین حکیم کرمانی^[۸]» (۸۷۷ ق. گ. ۱۹۴). اما سید عضد صراف کیست؟

تا پیش از پیدا شدن نسخه ظاهرأ منحصر به فرد دیوان عضد صراف در کتابخانه عارف حکمت (واقع در کتابخانه ملک عبدالعزیز مدینه) از وجود این شاعر اطلاعی در دست نبود. یکسان بودن تخلص وی (عضد) با تخلص سید عضد یزدی (پدر جلال عضد) موجب شده تا این دو شاعر را یک تن به شمار آورند و از هم تمیز ندهند. صاحب خلاصه الاشعار و زبدة الافکار شرح حال او را با عضد یزدی در آمیخته و شغل او یعنی صراف را به عضد یزدی نسبت داده است (بهزادی اندوهجردی و قوجه‌زاده، ۱۳۹۳، ص. ۲۹). ذیح‌الله صفا نیز میان عضد یزدی و عضد صراف تمایزی قائل نشده است:

«در مونس‌الاحرار نام سید عضد همه جا «سید عضد الیزدی» و در یک مجموعه که میکروفیلم آن به شماره «ف ۲۶۷» در کتابخانه مرکزی دانشگاه مضبوط است نامش «سید عضد صراف» آمده و تصور نمی‌کنم که این سید عضد صراف که در آن مجموعه در ردیف غزل‌گویان دیگر قرن هشتم هجری ذکر شده، غیر از «سید عضد یزدی» باشد» (۱۳۵۵ ج. ۳، ص. ۹۲۲).

اثر مشهور عضد صراف، «سندبادنامه منظوم» است که آن را به فرمان شاه‌شجاع مظفری سروده و در سال ۷۷۶ ق به نام وی به پایان برده است:

چو بر هفتصد افزود هفتاد و شش	در ایام سلطان جمشیدوش
جهان‌بخش شاه شجاع دلیر	که بگریزد از جنگ او ببر و شیر
من این خانه را برگرفتم ز جا	چنان ساختم از بلندی هوا
که چون سقف مرفوع معمور شد	که چون بیت معمور مشهور شد

(۱۳۸۱، ص. ۹۸)

پاره‌ای از ابیات سندبادنامه منظوم در دیوان نویافته عضد صراف نقل شده است. یکی دانستن عضد یزدی و عضد صراف سبب شده تا محمدجعفر محجوب، مصحح سندبادنامه منظوم پدیدآورنده این منظومه را عضد یزدی بداند که البته چنین نیست (بهزادی اندوهجردی و قوجه‌زاده، ۱۳۹۳، ص. ۳۷). بنا به تصریح تقی‌الدین کاشی در خلاصه الاشعار و زبدة الافکار عضد یزدی در سال ۷۴۰ ق درگذشته است. محمد بن بدر جاجرمی نیز که مونس‌الاحرار را در حدود سال ۷۴۱ ق فراهم آورده، از عضد یزدی با تعبیر «طاب ثراه» یاد کرده که تأییدی بر سخن تقی‌الدین کاشی

تواند بود (عضد، ۱۳۸۹، ص. سی و پنج). افشین وفایی انتساب سندبادنامه منظوم به شاعری جز عضد یزدی را به استاد تاریخی که یک تذکره‌نویس متأخر برای وفات او نقل کرده، درست نمی‌داند. همچنین جمله‌دعایی جاجرمی را نیز قرینه مناسبی برای تأیید مرگ عضد یزدی پیش از سال ۷۴۱ ق به شمار نمی‌آورد (۱۳۸۹، ص. ۵۸۶). اما چنان که اشاره شد بنابر تصریح سراینده، سندبادنامه در ۷۷۶ ق به پایان رسیده است. شاعر در پایان منظومه از شصت سالگی خود خبر می‌دهد:

رسید این زمان عقد سالم به شصت به جز باد چیزی ندارم به دست

(۱۳۸۱، ص. ۲۷۹)

لذا سال تولد سراینده سندبادنامه منظوم ۷۱۶ ق است حال آن که تقریظی که عضد یزدی بر «رسائل رشیدی» نوشته و ضمن آن از ملازمت خود در خدمت خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی خبر داده، تاریخ ۷۰۶ ق را بر خود دارد (لطائف الحقایق، گ. ۳۷) و در آن سال هنوز عضد صراف قدم به عرصه وجود نهاده بود. بنابراین تردیدی باقی نمی‌ماند که سراینده سندبادنامه منظوم، عضد یزدی نیست.

در مجموعه خطی نفیسی که به «جنگ اسکندر میرزا»^[۹] شهرت یافته و مورخ به سال ۸۱۳ ق و ۸۱۴ ق است، اشعاری از «سید عضد یزدی» (ص ۳۰۶) و «سید عضد صراف» (ص ۴۷۵) به صورت مستقل نقل شده است (مهدوی و افشار، ۱۳۶۵، صص. ۱۹۲ و ۱۹۵). همچنین در جنگ خطی مورخ ۷۶۳ ق که با شماره ۲۸۰ در کتابخانه «چلبی عبدالله» محفوظ است، اشعاری به نام «سید عضدالدین صراف» ثبت شده است (عضد، ۱۳۸۹، ص. هفتاد و سه). در مجموعه خطی شماره ۱۴۹۸ کتابخانه مجلس سنا که در سده نهم تحریر یافته، ۷ غزل به نام عضد مضبوط است که در نسخه «عارف حکمت» و در تذکره خلاصه‌الاشعار نیز نقل شده است (عضد، ۱۳۸۹، ص. هفتاد و سه).

اکنون که هویت «سید عضدالدین صراف» شاعر قرن هشتم بازشناخته شد باید دید که از احوال او چه می‌دانیم؟ نیک‌بختانه دیوان تازه‌یافته او اطلاعات ارزشمندی درباره شاعر در اختیار ما می‌گذارد. چنان که ذکر شد وی متولد سال ۷۱۶ ق است.^[۱۰] از اشعار او چنین برمی‌آید که مدّت مدیدی از عمر خویش را در سفر گذرانده است:

بنده باشد قریب سی و دو سال که چو مه سال و ماه در سفر است

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۱۸۹)

او به اقامتش در فارس، اصفهان، یزد، کرمان و بغداد اشاره کرده است. مصحح دیوان (عضد، ۱۳۸۹، ص. چهل و

پنج) و نیز ایرج افشار (افشین وفائی، ۱۳۸۹، ص. ۵۸۶) معتقدند در دیوان عضد اشاره صریحی به زادگاهش وجود ندارد. با این حال به نظر می‌رسد به استناد پاره‌ای اشارات، باید شیراز را مولد وی دانست:

مرا ز دیده روان است دجله بغداد در آرزوی مصلاً و آب رکناباد
نه رهروی که گذارد پیام من جز برق نه رهبری که رساند سلام من جز باد
ز حال وحشت من قصه‌ای و صد مجنون ز رنج غربت من شمه‌ای و صد فرهاد
(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۷۵)

«مصلاً» تفرج‌گاهی خرم واقع در شمال شیراز بود (ریاحی، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۹). مهم‌ترین منبع آب شیراز «آب رکناباد» یا «آب رکنی» بود که به فرمان رکن‌الدوله از خاندان بویه در سال ۳۳۸ ق ساخته شد و آب آن از شمال شهر و میان «تنگه‌الله اکبر» جاری بود (لیمبرت، ۲۰۰۴، ص. ۷۹). آب رکناباد از میان مصلاً عبور می‌کرده است.^[۱۱] در شیرازنامه در ذکر آب رکناباد آمده: «در حریم احرام آثار الله اکبر چندان روی بر زمین مالیده که از سرچشمه چشم، چشمه‌ها بر روی مصلاً روان کرده» (زركوب شیرازی، ۱۳۵۰، ص. ۹). از ابیات فوق آشکار است شاعر که از «رنج غربت» شکوه می‌کند در آرزوی بازگشت به موطن است و وطن او به اعتبار «مصلاً و آب رکناباد» جایی جز «شیراز» نیست. عضد در قطعه‌ای خطاب به «خدایگان سلیمان‌نشان و آصف عهد» تأکید می‌کند که اگر شوق حضور در درگاه او نبود از شیراز مفارقت نمی‌کرد و به دیار غربت نمی‌آمد:

اگر نه باعث من شوق حضرتت بودی مفارقت متصور نبودی از شیراز
گرم امید نوازش بود غریب نباشد منم غریب دیار تو ای غریب‌نواز
(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۲۰۸)

از سروده‌های عضد چنین برمی‌آید که مدت‌ها در دستگاه حکومتی زمان خود بویژه آل مظفر شغل دولتی داشته است (عضد، ۱۳۸۹، ص. پنجاه). او از سال‌ها خدمت خود در مسند خواجه‌گی و صاحب‌دفتری سخن گفته:

سال‌ها خواجه دیوان سلاطین بودم حکم و محرم و هم‌کاسه و صاحب‌دفتر
(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۲۰۵)

نیز از جاه و مرتبه والای خود در دستگاه صدر یاد کرده است:

به جاه و مرتبه محسود عالمی بودم ز من شدی دل هر صدر کامیابی خوش
(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۲۰۹)

و به «مسند» و «منصب» خویش اشاره کرده:

چو اعتبار ندارد کجا برم مسند چو اعتماد نشاید چه می‌کنم منصب

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۵۴)

در قصیده‌ای که برای شاه‌منصور مظفری سروده ضمن اشاره به سابقه خدمتش به شاهان گذشته در یزد و کرمان، از دو سال حضور خویش در دربار شاه‌منصور یاد می‌کند:

بر آستانه شاهان رفته آن خود رفت حقوق بندگی یزد و خدمت کرمان

به تازگی نه دو سال است تا درین درگاه بسان فتح و ظفر بسته‌ام همیشه میان

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۳۰)

همچنین در قصیده‌ای دیگر از حرمان خویش از پس ده سال خدمت سخن می‌گوید:

از که از طالع شوریده خود باید دید حاصل خدمت ده ساله چو حرمان باشد

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۱۳)

بار دیگر در ضمن قصیده‌ای خطاب به شاه‌منصور از «خدمت دیرینه» به درگاه آل مظفر یاد می‌کند. این ابیات تصریح دارد که «خدمت» او غیر از اشعار فصیح و هنرمندانه اوست:

نه در ملازمت آستان این درگاه مرا به گونه کافور گشت موی چو قیر؟

حقوق خدمت دیرینه بر شما دارم «هنر مگیر و فصاحت مگیر و شعر مگیر»^[۱۲]

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۲۵)

در غزلی به صاحب منصبی خویش اشاره می‌کند:

حکم عشقت را نهادم سر به هر جوری که کرد گرچه من هم مدتی بر خلق فرمان داده‌ام

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۵)

در غزلی دیگر از «اموال دیوانی» و «املاک اربابی»^[۱۳] خود سخن می‌گوید:

به ساقی بخشم و مطرب به بیت‌المال نگذارم گرم مالی است دیوانی ورم ملکی است اربابی

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۱)

نیز از خلعت و تشریف خاص که به او اعطا شده بوده یاد کرده است:

حدیث خلعت و تشریف خاص یادم هست هنوز بر من غالب نشد چنین نسیان

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۳۱)

از پاره‌ای سروده‌های عضد صراف چنین برمی‌آید که زمانی پیش از به قدرت رسیدن شاه‌منصور جایگاه و مرتبه پیشین خویش را از دست داده بوده است. این تنزل می‌تواند در سال‌های پایانی سلطنت شاه‌شجاع یا در دوره سلطان زین‌العابدین و یا حتی در مدت کوتاه حکومت شاه‌یحیی بر شیراز واقع شده باشد:

جهان‌پناها احوال من ز جور فلک بدست و ناخوش و دانم که نیک می‌دانی

صعود غیر و نزول من از کجا برخاست بلندقدرا در خاطر من نه بنشانی؟

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۴۲)

عضد چند بار از رفتار بد دیوانیان و اکفا با خویش به شاه‌منصور شکایت کرده است:

به فرّ دولت این خواجه‌گان که می‌بینی مرا نه خواجه‌نشین ماند در سرا نه حصیر

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۴۲)

مرا حواله به جمعی مکن که نشناسند گمیز حیوان از آب چشمه حیوان

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۳۰)

عیسی‌ام هم‌طویلگی نکنم با خران از برای مشتی کاه

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۳۹)

به هر روی عضد سلطنت شاه‌منصور را مغتتم شمرده و امیدوار بوده در دوره وی وضع مناسب‌تری پیدا کند:

جهان‌پناها بهر صلاح من ایدر ترا به پارس فرستاد نصرت یزدان

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۳۰)

با این همه گویا درخواست او در حدّی که انتظار داشت اجابت نشد و منصبی را که به او واگذار گشت دون شأن

خویش دید و به بهانه حج از سمتش استعفا خواست:

من نه آنم که گر جُوم شمیری بگذارد کس‌سیم در پاگاه^[۱۴]

بنده یکتای عصر خویش‌تن‌ست ضعف و پیری مبین و پشت دوتاه (...)

من نه آن بی‌نشان پی‌غلطم که ندانم سراب را ز میاه

بنده را زین نشان و این منصب به خدا بخش «حسبه لله»^[۱۵]

که مبادا به عکس واگویند سخنی از دهان من ناگاه
 رخصتی از سر صفا طلبم دو سه روزی به عزم بیت‌الله
 به دری می‌روم که یکسانست پیش آن در فقیر و شاهنشاه
 وقت تنگست و راه دور و دراز قصّه غصّه می‌کنم کوتاه
 (عضد، ۱۳۸۹، ص. ۳۹)

در سروده دیگری نیز از عزمش برای رها کردن «کار و بار میر و ملک» خبر داده است:

من بعد ازین تدارک مافات می‌کنم واندیشه از حوادث و آفات می‌کنم
 از کار و بار میر و ملک دل به جان رسید باقی عمر کار خرابات می‌کنم
 (عضد، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۱)

قوجه‌زاده در رابطه با تاریخ وفات عضد صرّاف مرتکب اشتباه شده است. او «خواجه عضد صاعدی» یکی از امرای مظفری را «عضد صرّاف» پنداشته و با استناد به گزارش حافظ ابرو از نقش «خواجه عضد» در نبرد شاه‌منصور با تیمور گورکانی، نتیجه گرفته که عضد صرّاف حداقل تا زمان وقوع آن جنگ یعنی سال ۷۹۵ ق زنده بوده است (عضد، ۱۳۸۹، ص. پنجاه و پنج). آخرین تاریخی که به استناد اشاره‌های عضد صرّاف در دیوانش می‌توان تخمین زد، سال ۷۹۳ ق است. وی در قصیده‌ای خطاب به شاه‌منصور به سه سال حضورش در دستگاه شاه اشاره کرده است:

رها مکن که برم التجا به این و به آن پس از سه سال دعاگویی و ثناخوانی
 (عضد، ۱۳۸۹، ص. ۴۳)

شاه منصور در سال ۷۹۰ ق بر تخت سلطنت تکیه زد (ستوده، ۱۳۴۶، ص. ۲۳۲). بنابراین با این فرض که عضد صرّاف از همان ابتدای جلوس شاه‌منصور به خدمت وی درآمده باشد، بیت فوق در ۷۹۳ ق سروده شده و اگر ورود عضد به دربار شاه‌منصور دیرتر اتفاق افتاده باشد، تاریخ سرودن قصیده نیز دیرتر بوده است. بنابراین در صورت صحت عبارت «سه سال» در بیت مذکور می‌توان نتیجه گرفت که شاعر دست‌کم تا سال ۷۹۳ ق زنده بوده است.

۵-۲. عضد صرّاف و حافظ

اکنون با اطلاعات ذی‌قیمتی که درباره عضد داریم می‌دانیم که میان او و حافظ شباهت‌های مهمی وجود دارد. رئوس این شباهت عبارتند از:

- تاریخ ولادت هر دو به یکدیگر نزدیک است.
- به احتمال زیاد تاریخ وفات هر دو نیز به یکدیگر نزدیک است.^[۱۶]
- هر دو زاده شیراز هستند.
- هر دو شاعرند.
- هر دو شغل دیوانی داشته‌اند.
- هر دو ممدوحان مشترک داشته‌اند: (شاه ابواسحاق اینجو، شاه‌شجاع مظفری، سلطان اویس جلایری، شاه‌یحیی مظفری، شاه‌منصور مظفری).

صرف نظر از جایگاه هنری، وجود این شباهت‌ها قرینه‌ای است بر آن‌چه تاکنون درباره‌ی اشتغال حافظ شاعر به مناصب دیوانی گفته آمده و مؤید آن است که این امر به حافظ منحصر نبوده است. همین موقعیت مشابه می‌توانست زمینه‌ساز بروز رقابت و منازعت شود. آن گونه که در آغاز بحث اشاره شد حافظ از این که «قَلاب شهر» یا همان «صَرّاف»، «نکته‌های چون زر سرخ» او را به نام خود کند ابراز نگرانی کرده است. نیز گفته شد که صاحب شرف‌نامه‌ی منیری مراد حافظ از قَلاب شهر را سیّد عضد صَرّاف دانسته است. از سوی دیگر حافظ در همان غزل، جایگاه خود را نسبت به مدّعیان همکار به مثابه «زردوز» در برابر «بوریا باف» توصیف می‌کند. جالب است که عضد صَرّاف در همین وزن و قافیه غزل حافظ، سروده‌ای دارد که ضمن آن محصول «طبع لثیم و فرومایه حسود هرزه‌درا» را به «پلاس» بی‌مقداری تشبیه می‌کند که در برابر «شعر»^[۱۷] نفیس او اعتباری ندارد و تأکید می‌کند که «بضاعت» رقیب زر تقلبی بی‌ارزشی است که هیچ‌کس بهتر از «صَرّاف» (یعنی خودش) قادر به تشخیص آن نیست:

پلاس را نبود اعتبار شعر برو	لثیم طبع فرومایه را بگو می‌باف
حسود هرزه‌درا را بگو که تا کی و چند	سری و این همه سودا لبی و این همه لاف
به نیم حبه نسنجد عضد بضاعت تو	که قلب را شناسد کسی به از صَرّاف

(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۰)

وجود این سروده در دیوان عضد صَرّاف شاهد عدلی است بر این که مقصود حافظ از آن «صَرّاف قَلاب» همین عضد شاعر است. به نظر می‌رسد عضد غزل خود را در پاسخ غزل حافظ سروده باشد. به ویژه بیت پایانی غزل عضد که گویی در پاسخ آخرین بیت غزل حافظ سروده شده، عکس این احتمال را بعید جلوه می‌دهد. نیز چنین می‌نماید که دیگر ابیات غزل عضد نیز مضامین غزل حافظ را به چالش می‌کشد:

حافظ:

کنون که بر کف گل جام باده صاف است به صد هزار زبان بلبش در اوصاف است

(۱۳۹۰، ص. ۳۱)

عضد:

به صد هزار زبان گفت وصف گل بلبل مقصّرست هنوز از وظایف اوصاف

(۱۳۸۹، ص. ۱۱۰)

حافظ:

فقیه مدرسه دی مست بود و فتوی داد که می حرام ولی به ز مال اوقاف است

(۱۳۹۰، ص. ۳۱)

عضد:

خوشا کسی که کند نذر پیر باده فروش به دور گل اگرش حاصلی است از اوقاف
نوشته اند به زنگار سبزه بر لب جوی که خون باده مباحست و مال غنچه معاف

(۱۳۸۹، ص. ۱۱۰)

حافظ:

به درد و صاف ترا حکم نیست خوش درکش که هرچه ساقی ما کرد عین الطاف است

(۱۳۹۰، ص. ۳۲)

عضد:

شب است و شمع بیاور شراب روشن صاف چراغ عیش مهّتا مکش به باد گزاف

(۱۳۸۹، ص. ۱۰۹)

حافظ:

ببر ز خلق و چو عنقا قیاس کار بگیر که صیت گوشه نشینان ز قاف تا قاف است

(۱۳۹۰، ص. ۳۲)

عضد:

هوای بانگ چکاوک خوشست و دامن کوه مرا از آن چه که عنقااست منزوی در قاف

(۱۳۸۹، ص. ۱۱۰)

حافظ:

حدیث مدعیان و خیال همکاران همان حکایت زردوز و بوریا باف است
(۱۳۹۰، ص. ۳۲)

عضد:

ز حدّ خود متجاوز شدن نه بس شرفی ست به یاد دار که من یاد دارم از اشراف
پلاس را نبود اعتبار شعر برو لثیم طبع فرومایه را بگو می باف
حسود هرزه در را بگو که تا کی و چند سری و این همه سودا لبی و این همه لاف
(۱۳۸۹، ص. ۱۱۰)

عضد در یکی از قصایدی که خطاب به شاه منصور مظفری سروده به دعوی «مدعی» که «لاف همکاری» می زند اشاره کرده که یادآور بیت فوق از حافظ است:

به بزمّت که از عود خالی مبادا سبق بردم از نی به شیرین زبانی
مرا می رسد لاف صاحب نصایی درین قسم و دعوی صاحب قرانی
معانی شناسی بگو مدعی را که دیگر وزن لاف صاحب بیانی^[۱۸]
زند لاف همکاری اما نباشد نشید عرب کار هندوستانی
(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۴۵)

حافظ:

خموش حافظ و این نکته های چون زر سرخ نگاه دار که قلاب شهر صراف است
(۱۳۹۰، ص. ۳۲)

عضد:

به نیم جبه نسجد عضد بضاعت تو که قلب را شناسد کسی به از صراف
(۱۳۸۹، ص. ۱۱۰)

پیداست عضد از این که حافظ او را متقلّب و سارق نکته های ارزشمند خویش خوانده، خشمگین است. او به حافظ متذکر می شود که حدّ خود را بشناسد و بداند بر خلاف ادعای زردوزی اش، «پلاس بافی» بیش نیست. او سخن حافظ را که گفته نکته هایش به مثابه «زر سرخ» در معرض سرقت «صراف» است، لافی بیش به حساب نمی آورد و می گوید اتفاقاً هیچ کس بهتر از وی (صراف) از بی ارزش بودن اشعار حافظ باخبر نیست. وی در همین ابیات، صفات «لثیم طبع»، «فرومایه»، «حسود»، «هرزه در»، «سودایی» و «لاف زن» را به حافظ نسبت داده است.

شوربختانه نه مصحح دیوان عضد و نه نویسندگانی که درباره رابطه اشعار عضد با حافظ مطالبی انتشار داده‌اند به ارتباط میان دو سروده فوق‌الذکر اشاره‌ای نکرده‌اند.^[۱۹] نکته حائز اهمیت، انطباق دقیق ابیات پایانی غزل عضد صراف با قطعه‌ای از اوست که با همان قافیه سروده شده:

نمی‌شاید فزون از حدّ خود زیست به قدر خویش می‌باید زدن لاف
وزارت نایب از دلال زیلو که زردوزی نداند بوریا باف
(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۲۱۰)

تعبیر «تجاوز از حدّ خود» و «لاف زدن درباره خویش» عیناً در دو سروده تکرار شده است. مضمون قیاس بین «زردوز و بوریا باف» نیز عیناً در غزل حافظ (که ارتباط آن با غزل عضد ثابت شد) و قطعه عضد آمده است. همین مضمون در صورت دیگرش «پلاس باف و شعرباف» در غزل عضد بازتاب یافته است. نیاز به توضیح نیست که «زیلو» و «پلاس» هر دو نامی است که بر یک منسوج اطلاق می‌شود (دهخدا، ذیل «زیلو»). به این ترتیب اگر همان گونه که منطق ایجاب می‌کند، مخاطب تعریض عضد در آن غزل و این قطعه را شخصی واحد تلقی کنیم نکته ذی‌قیمتی در خصوص زندگی حافظ حاصل می‌شود. در این صورت عیان می‌شود منصبی که حافظ بر از دست دادن آن تأسف خورده^[۲۰]، منصب «وزارت» بوده است. باید به یاد داشت که واژه «وزیر» که گاهی مسامحتاً به وزیرالوزرا یا صدرالوزرا اطلاق می‌شود اختصاص به مرتبه یادشده نداشته بلکه پادشاهان در کنار خویش وزیران داشته‌اند و در مسائل مختلف از استشارات ایشان بهره‌مند می‌گشته‌اند و ضبط مهم گوناگون را به ایشان می‌سپرده‌اند. برای روشن شدن موضوع اشاره‌ای به وزارت خواجه جلال‌الدین توران‌شاه می‌شود تا جایگاه وزارت در عهد حافظ بهتر درک گردد. توران‌شاه پیش از انتصاب به مقام صدارت در سال ۷۷۰ ق در سلک وزیران شاه‌شجاع جای داشته است اما تا پیش از تاریخ یاد شده هرگز به صدارت منصوب نشده بود. در دوره‌ای که شاه‌شجاع ناگزیر شیراز را ترک کرده بود و در تدارک بازپس‌گیری آن از برادرش شاه‌محمود بود (۷۶۴ تا ۷۶۷) توران‌شاه در شمار وزیران جای داشت. این موضوع به وضوح در این بخش از زبده‌التواریخ ذیل وقایع سال ۷۶۶ ق و ذکر محاربه شاه‌شجاع با دولت‌شاه بکاؤل، قابل مشاهده است:

«[شاه شجاع] روز دیگر امرا و ارکان دولت را جمع گردانید. از امرا چون جمال‌الدین شاه‌سلطان و امیر معزالدین اصفهان‌شاه و امیر اختیارالدین حسن و غیاث‌الدین شیخ دردی و امیر علاءالدین آناق و پهلوان شرف‌الدین طالب و امیر همام‌الدین و از وزرا خواجه قطب‌الدین سلیمان و امیر غیاث‌الدین محمود و خواجه جلال‌الدین توران‌شاه که ملازم بودند و از موالی مولانا سعدالدین انسی متوجه آستان جهان‌پناه شدند» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج ۱، صص. ۳۷۸ و ۳۷۹).

ملاحظه می‌شود که شاه‌شجاع وزیران داشته و در این فقره سه تن از ایشان را به حضور طلبیده است. شاه‌شجاع پس از صدور فرمان اعدام وزیرالوزراء خویش قوام‌الدین محمد صاحب‌عیار در سال ۷۶۴، صدارت را به کمال‌الدین حسین رشیدی تفویض کرد. وی تا ۷۶۷ در این منصب بود. در این سال که شیراز مجدداً به تصرف شاه‌شجاع درآمد، صدارت به قطب‌الدین بن سلیمان‌شاه سپرده شد و پس از دوره‌ای کوتاه شاه‌شجاع این مقام را به شاه‌رکن‌الدین حسن واگذار کرد و او تا ۷۷۰ و افشای توطئه‌اش علیه توران‌شاه در این مسند باقی بود. لذا چنان که پیداست پیش از ۷۷۰ خواجه جلال‌الدین توران‌شاه اگرچه منظور نظر شاه‌شجاع و در سلک معتمدان و وزرای او بود اما هنوز نوبت صدارتش فرانسیده بود.

شواهد دیگری از کاربرد اصطلاحات مربوط به صرّافی چون «عیار»، «محک»، «نقد» و «گاز» برای بی‌اعتبار کردن دیگر مدّعیان در سروده‌های هر دو شاعر به چشم می‌خورد. عضد صرّاف در قطعه‌ای با زبانی تند به انتقاد از این مدّعیان پرداخته است:

(...) نه مرد معرض عرض محک صرّافند که همچو نقد زمان‌اند ناتمام‌عیار
 ز من چو دیو ز قرآن از آن هراسان‌اند که باشد از عسس و شحنة محترز بدکار (...)
 سواد شعر مرا بر بیاض دیده نهند مبصّران سخن در سواد هندوبار
 (عضد، ۱۳۸۹، صص. ۲۰۰ و ۲۰۱)

از فحوای سروده بویژه بیت پایانی آن پیداست که مناقشه عضد با مخاطبان این قطعه بر سر مرتبه شعر و سخنوری است. عضد بر این باور است که اگر «نقد» مدّعیان در معرض محک صرّاف قرار گیرد، «عیار ناتمام» آن آشکار خواهد شد. این سخن تکرار همان مضمون است که پیش از این ذکر گردید. حافظ، صرّاف را «قَلاب شهر» می‌داند و در برابر، صرّاف بضاعت حافظ را «قلب» بی‌ارزش نام می‌نهد. حافظ نیز در سروده‌هایی اعلام کرده که از سنجش عیار خویش باکی ندارد:

در خلوص منت آر هست شکی تجربه کن کس عیار زر خالص نشناسد چو محک
 (۱۳۹۰، ص. ۲۰۵)
 خوش بود گر محک تجربه آید به میان تا سیه‌روی شود هرکه دروغش باشد
 (۱۳۹۰، ص. ۱۰۸)
 از طعنۀ رقیب نگردد عیار من چون زر اگر برند مرا در دهان گاز
 (۱۳۹۰، ص. ۱۷۷)

عضد در قطعه دیگری باز از همین مضمون سود جسته است:

تو قلب ناسره‌ای و محک صراف‌ست
درین محاکا پیدا شود زر از ارزیز
(۱۳۸۹، ص. ۲۰۸)

قابل تأمل است که حافظ نیز در سروده‌ای به «محاکا» با «مدعی» اشاره کرده است:

حافظ تو ختم کن که هنر خود عیان شود
با مدعی نزاع و محاکا چه حاجت‌ست
(۱۳۹۰، ص. ۲۴)

در همین سروده حافظ خطاب به «مدعی» می‌گوید که با او کاری ندارد و بهتر است که وی نیز دست از او بردارد:

ای مدعی برو که مرا با تو کار نیست
احباب حاضرند به اعدا چه حاجت‌ست
(۱۳۹۰، ص. ۲۴)

در برخی نسخه‌های دیوان حافظ قطعه‌ای ضبط شده که گویا به سبب ذکر نام «حافظ» در آن متعلق به وی پنداشته شده حال آن که با دقت در ابیات آن می‌توان پی برد که این قطعه مفصل را شاعری به نام «عضد» خطاب به «حافظ» سروده است. اکنون بر ما روشن است که این قطعه متعلق به عضد صراف است. بسیاری از بیت‌های این سروده به صورتی مغلوط و نامفهوم ضبط شده است. متأسفانه عدم ثبت این سروده در نسخه‌های کهن و اصرار نابجای مصححان دیوان حافظ بر اتکای صرف به نسخ قدیمی و نادیده گرفتن دیوان‌هایی که استنساخ‌های متأخر آن به دست ما رسیده است، سبب شده تا از این قطعه ارزشمند تعداد اندکی نسخه بدل در اختیار داشته باشیم و طبیعی است که در چنین وضعی بازسازی صورت صحیح سروده با اشکال مواجه شود. اما به هر روی از صورت فعلی سروده اطلاعات گران‌بهایی قابل استخراج است. قطعه ظاهراً با ابیاتی در ستایش «حافظ» آغاز می‌شود:

به سمع اشرف فردوسی زمان ^[۲۱] برسان	که ای ز روی تو روشن چراغ دیده حور
ز دانش تو بود شمع آسمان قدری	که ماه فلک می‌برد ز روی تو نور
اگرچه خصم تو در ماتم است ازین معنی	بلاد فضل و هنر را تویی به صورت صور ^[۲۲]
به گاه نظم چو در بحر شعر غوطه خوری	سفینه پر شود از عقد لولوء منشور
تو آفتابی و من ذره فیض شامل تو	به بنده می‌رسد آر مانده‌ام ز قرب تو دور
گمان مبر که بد از نیک فهم نتوان کرد	اگر ز ممکن اخفا رسد به صدر ظهور
به حقّ سورة والشمس حافظا که تویی	به اعتقاد عضد شمس و دیگران دیجور ^[۲۳]

(فرزاد، ۱۳۴۷، صص. ۶۴۳ و ۶۴۴)

در ادامه اندک اندک لحن سروده تغییر می‌یابد و مقام یافتن فردی از جانب پادشاه زیر سؤال برده می‌شود:

سؤالکی ست رهی را به چوب نتوان زد اگر سؤال ز استاد خود کند مزدور
به ظن پلاژک الماس کی شود آهن؟ شبیه خنجر فولاد کی شود ساطور؟ (...)
جواب چیست بگو با وجود رستم زال روا بود که به زالی دهد ملک منشور؟

(فرزاد، ۱۳۴۷، ص. ۶۴۴)

قطعه دیگری با همین وزن و قافیه و با همین لحن و مضمون در تعدادی از نسخ دیوان حافظ مضبوط است که به احتمال فراوان همانند قطعه پیشین به عضد صراف تعلق دارد. این شعر خطاب به یکی از «صدور» سروده شده و متضمن چند بیت در مدح آن وزیر نیز هست:

ز خواب مستی دوشین چو دیده بگشادم سپیده دم که شدم محرم سرای سرور
به عزم آن که کنم توبه از محبت غیر شنیدم آیت توبوا الی الله از لب حور
ازین سپس من و عشق جناب مرتضوی^[۲۴] امیر مصدر دانش خدایگان صدور
لطیفه دان و سخن سنج و نکته پرور و راد رفیع قدر و کرم پیشه و صبور و شکور
از آن شمایل موزون و آن جمال جمیل شکیب نیست بده ساقیا شراب طهور
تورهنمای شوای شب چراغ بیداران وگرنه بر که کنم عرضه نفثه المصدور (...)
به غور درد دل من بجز تو کس نرسد طبیب عشق تویی رحم کن برین رنجور

(فرزاد، ۱۳۴۷، صص. ۶۴۴ و ۶۴۵)

اما مراد از این «خدایگان صدور» که شاعر از وی با عنوان «جناب مرتضوی» یاد کرده، چه کسی است؟ «جناب مرتضوی» مخاطبه‌ای است برای عنوان «مرتضی اعظم» که در قرون هشتم و نهم برای سادات صاحب‌نام به کار می‌رفته است (عمادی حائری، ۱۳۸۸، ص. ۳۱). در کتاب‌های مطلع سعدین و مجمع بحرین و حبیب السیر

استعمال این عناوین برای سادات برجسته نمونه‌های متعدد دارد:

«در یورت قشلاق خبر وفات مرتضای اعظم، مجمع الفضایل و الحکم، امیر سید نورالدین محمد بن الامیر الکبیر، صاحب التصانیف المشهوره امیر سید شریف‌الدین علی الجرجانی طاب ثراهما از جانب شیراز رسید. حضرت خاقان سعید تمام مناصب، سیورغال و مسلمیات مرتضای مرحوم را به اسامی نامی اولاد گرامی جناب مرتضوی امضا و اجرا فرمود» (سمرقندی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص.

۴۵۵).

اکنون آشکار است که صدرالوزراء مذکور از سادات صاحب‌نام است. در میان ممدوحان عضد، امیر رکن‌الدین شاه‌حسن وزیر اعظم شاه‌شجاع از این خصوصیات بهره دارد. او پس از خواجه قطب‌الدین بن سلیمان شاه به صدارت رسید و حدود دو سال (۷۶۸-۷۷۰ ق) در این منصب باقی ماند. افشای توطئه او علیه خواجه جلال‌الدین توران‌شاه سبب محاکمه و اعدامش شد. وی فرزند امیر معین‌الدین اشرف و از خاندان سادات عریضی یزد بود که نسب خویش را به علی بن جعفر الصادق مشهور به علی عریضی می‌رساندند (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۵۶۰). عضد در دو قصیده این وزیر را ستوده است (۱۳۸۹، ص ۵ و ۹).^[۲۵]

عضد در ابیات بعدی به بیان «درد دل» و «نفثه‌المصدور» خویش می‌پردازد و به جایگاه والای بی‌هنران و نالایقان نزد دربار و مردم اعتراض می‌کند:

بساط بزم سلاطین و جای بی‌ادبان؟ ^[۲۶]	زهی فساد خیال و زهی کمال قصور
جناب حشمت خورشید از آن بلندترست	که گویم از رخ او باد چشم شب‌پره دور ^[۲۷]
از آن حرم چه توقع که خواند خواجه‌سرا	سیاهک کدر گنده‌مغز را کافور
به آن بود که به عیب کسان نپردازم	که چرخ حادثه‌زای است و روزگار غیور (...)
از آن که زاده طبع نهادشان بکر است	نزاع نیست ولیکن به بکریش مستور
به گوش مردم ایام ما شهیق حمار ^[۲۸]	سماع نغمه داوودی است و صوت زبور
حماقت جهلا را نباشد آن مقدر	که فکر عقل بود بر حساب او مقدور
از آن ادیب ممیز که در لغت فردست	سؤال کن که سفر مصدرست یا مصدر
مقام نکته‌شناسی نه حدّ هر فهم است	نمی‌دهند به حافظ نعیم حور و قصور
دلا دگر چه کرامت ز بخت می‌طلبی	چه به ز سلطنت کنج فقر و گنج حضور
طراز ^[۲۹] دوش رقیبت که هست مارسرشت	به نیم جو مخر ای خواجه از متاع غرور

(فرزاد، ۱۳۴۷، صص ۶۴۵ و ۶۴۶)^[۳۰]

در دیوان عضد صرّاف قصیده‌ای با همین وزن و قافیه ثبت است که مضمون آن با قطعه مورد بحث بسیار نزدیک است و بعید نیست مخاطب هر دو شخص واحدی باشد:

سهای کور که در چشم کس نمی‌آید	بدان رسید که خواند آفتاب را بی‌نور (...)
تو در برابر من لاف ذهن تیز مزن	که در اثیر نگیرد شرار جرّ تنور (...)

مباش غره به منحول بی حلاوت خویش عسل نیرزد پشکل مکرر زنبور

(عضد، ۱۳۸۹، صص. ۲۳ و ۲۴)

باید توجه داشت که «منحول» گرچه در تناسب با «عسل» و «زنبور»، متبادر «نحل» است اما به معنی شعری است از آن دیگران که کسی به دروغ بر خویشتن بر بسته باشد (دهخدا، ذیل «منحول»). پیداست موضوع انتحال اشعار که حافظ و عضد یکدیگر را به آن متهم کرده‌اند در زمان حیات دو شاعر محل مناقشه بوده است.

دقت در دیوان نویافته عضد نشان می‌دهد میزان اشتراکات آن با سروده‌های حافظ در ترکیبات، معانی و مضامین بسیار چشم‌گیر است. فرزاد ضیائی حبیب‌آبادی در مقاله‌اش با عنوان «حافظ و عضد» ۶۶ مورد از این مشترکات را احصا کرده است. مقاله دیگری با عنوان «بررسی مفاهیم و مضامین مشترک میان عضد و حافظ» نیز به این موضوع پرداخته است. دو غزل دیگر در دیوان دو شاعر وجود دارد که مطمئناً متأثر از یکدیگرند و از چشم ضیائی حبیب‌آبادی دور مانده است. مطلع غزل‌ها چنین است:

عضد:

ای سرو نازپرورت از لطف آیتی وز اعتدال قد تو طوبی حکایتی

(۱۳۸۹، ص. ۸۷)

حافظ:

ای قصه بهشت ز کویت حکایتی شرح جمال حور ز رویت روایتی

(۱۳۹۰، ص. ۳۰۴)

عضد:

ای باد شرح سرو گل اندام ما بگو حال تنش ز زحمت بند قبا بگو

(۱۳۸۹، صص. ۱۴۵ و ۱۴۶)

حافظ:

ای پیک راستان خبر یار ما بگو احوال گل به بلبل دستان سرا بگو

(۱۳۹۰، صص. ۲۸۶ و ۲۸۷)

قربان میان دو سروده اخیر کمتر جایی برای نپذیرفتن تأثر یکی از دیگری باقی می‌گذارد. به نظر می‌رسد برخی ابیات سروده حافظ پاسخی به سخنان عضد باشد. از جمله بعید نیست بیت دوم غزل حافظ در جواب بیت دوم غزل عضد سروده شده باشد:

تا مدّعی نبیند و بیگانه نشنود آهسته تر حکایت آن آشنا بگو
(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۱۴۵)
ما محرمان خلوت انسیم غم مخور بایار آشنا سخن آشنا بگو
(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۲۸۷)

در صورت پذیرش این رابطه باید اذعان کرد که حافظ کنایهٔ عضد را متوجه خود دانسته و در مقام پاسخ برآمده است. مآلاً باید پذیرفت که عضد نیز «مدّعی» را برای اشاره به حافظ یا دست کم افرادی که حافظ را در شمار آنان می دانسته، به کار برده است. پیش تر گفته شد که حافظ نیز متقابلاً چنین کرده است.

عضد صرّاف در سروده های خویش از شاعران دیگر نام برده و در مواردی اشعار ایشان را استقبال یا تضمین کرده است. این شاعران عبارتند از: فردوسی، نظامی، مولوی، کمال الدین اسماعیل، سعدی، شمس طوسی، ظهیر فاریابی، اثیر اخسیکتی، مجیر بیلقانی، عماد فقیه و خواجوی کرمانی (عضد، ۱۳۸۹، ص. شصت و نه و هفتاد). به این اسامی باید فرخی و عنصری^[۳۱] و حسان^[۳۲] را اضافه کرد. عضد ضمن ستایش از سعدی و فردوسی، خود را «شاگرد خاص نظامی» دانسته است.^[۳۳] اکنون که روشن گشت روابط عضد صرّاف با حافظ از چه لونی بوده باید بر خلاف رأی قوجه زاده (عضد، ۱۳۸۹، ص. شصت و نه و هفتاد) اذعان کرد که به هیچ وجه جای تعجب نیست اگر عضد در دیوان خود نامی از حافظ نبرده است.

۶. نتیجه گیری

حافظ و عضد صرّاف دو شاعر هم شهری و معاصرند و هر دو در دستگاه آل مظفر به امور دیوانی اشتغال داشته اند. تولد و وفات هر دو نیز در زمانی نزدیک به هم واقع شده است. اشتراکات سروده های دو شاعر در ترکیات، معانی و مضامین بسیار چشم گیر است. در دیوان حافظ مشترکات متعدّدی با شعر شاعران دیگر دیده می شود اما شمار این مشابهت ها با شعر عضد صرّاف بیش از دیگران است. وجود همین قرابت ها سبب شده تا هر دو شاعر یکدیگر را به انتحال متهم سازند. این مناقشه در سروده های حافظ و عضد بازتاب دارد. حافظ در برخی سروده های خویش به شماری از شاعران هم عصر خویش تعریض دارد و از ایشان با عنوان «مدعیان» یاد می کند. در این جستار نشان داده شد که به احتمال قوی عضد صرّاف مهم ترین مصداق این «مدعیان همکار» است. متقابلاً در اشعار عضد نیز تعاریض و اتّهاماتی متوجه حافظ شده است. از خلال این منافسات اطلاعات ذی قیمتی دربارهٔ فراز و فرود حافظ در مناصب دیوانی و نیز رقابت دسته بندی های قدرت در دربار مظفری حاصل می شود. شناخت عضد صرّاف و تأمل در شعر و مآلاً زندگانی او نشان

می‌دهد که اشتغال حافظ شاعر در مناصب دولتی امری منحصر به فرد و باورناپذیر نیست. از رهگذار این شناخت دریچه‌های جدیدی بر شناخت شخصیت، زندگی و نیز شعر حافظ گشوده می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. دردم نهفته به ز طیبیان مدّعی باشد که از خزانه غیبم دوا کنند
(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۳)
۲. قزوینی با استشهاد به همین بیت، مدّعی را «شارلاتان» معنی کرده است (۱۳۶۳، ج. ۷، ص. ۱۷۶۴).
یکی از معانی «فصاحت»، شعر شیوا است (دهخدا، ذیل «فصاحت»)
۳. «حدیث» در معنی سخن و شعر سابقه استعمال دارد:
دانم از اهل سخن هر کاین فصاحت بشنود هم بسوزد مغز و هم سودا پزد بی‌منتها
(خاقانی، ۱۳۵۷، ص. ۱۹)
۴. «حدیث» در معنی سخن و شعر سابقه استعمال دارد:
بر حدیث من و حسن تو نیفزاید کس حد همین است سخن‌دانی و زیبایی را
(سعدی، ۱۳۶۹، ص. ۴۱۸)
۵. حافظ حدیث سحرفریب خوش‌ت رسید تا حدّ مصر و چین و به اقصای روم و ری
(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۲۹۸)
۶. «خیال به نزد شاعران عبارت است از آوردن لفظ مشترک در دو معنی، یکی حقیقی و دیگر مجازی و مراد معنی مجازی باشد اما معنی حقیقی نیز بر خیال رود» (دهخدا، ذیل «خیال»).
۷. حافظ در بیت دیگری نسبت به توانایی و استادی شاعری تشکیک کرده است:
آن را که خوانی استاد گر بنگری به تحقیق صنعتگر است لیکن شعر روان ندارد
(نیساری، ۱۳۸۵، ص. ۴۴۶)
۸. حافظ در جای دیگر نیز شعر خود را به «زر» تشبیه کرده است:
«چو زر عزیز وجودست شعر من آری قبول دولتیان کیمیای این مس شد»
(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۴)
۹. «ممال مرء عربی است به معنی پیکار و جدل» (دهخدا، ذیل «مری»).
۱۰. از ادیبان بنگالی قرن نهم و مصنف فرهنگ امیر شهاب‌الدین کرمانی (سهرامی، ۱۳۶۶، ص. ۱۰۳).
۱۱. (نسخه خطی شماره Add.27261 کتابخانه موزه بریتانیا و میکروفیلم شماره ۲۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران).
۱۲. سال ولادت «خواجه عادل» برادر حافظ نیز همین سال ۷۱۶ ق است. حافظ ماده وفات او را «خلیل عادل» ثبت کرده
(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۳۶۸) که به حساب جمل ۷۷۵ است و چون سن برادر را به هنگام وفات ۵۹ سال ذکر می‌کند بنابراین خواجه عادل زاده ۷۱۶ ق بوده است. ولادت حافظ هم باید در همین حدود باشد (شمیسا، ۱۳۹۵، ص. ۶۷).
۱۳. «بده ساقی می‌باقی که در جنت نخواهی یافت کنار آب رکناباد و گلگشت مصلّا را»
(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۳)
۱۴. مصراع برگرفته از ابوشکور بلخی است:

ادامه پی‌نوشت‌ها

«ادب مگیر و فصاحت مگیر و شعر مگیر نه من غریبم و شاه‌جهان غریب‌نواز»
(رازی، ۱۳۳۶، ص. ۴۰۵)

این بیت را به «آعاجی» نیز نسبت داده‌اند (صفا، ۱۳۵۵، ج. ۱، ص. ۴۰۳). ابن یمن فریومدی (۱۳۶۴، ص. ۱۱۴)، عبید زاکانی (۱۳۴۳، ص. ۳۴) و سلمان ساوجی (۱۳۷۱، ص. ۵۷۵) نیز این بیت یا بخشی از آن را تضمین کرده‌اند.
۱۳. املاک و ضیاع اقطاعی که موظف به پرداخت سهم دولت بودند. از فحوای سخن محمد بن هندوشاه نخجوانی ضمن اشاره به موافقت با درخواست مریدان شیخ شهاب‌الدین قلندر برای به رسمیت شناخته شدن مزرعه موقوفه زاویه شیخ و معافیت آن از مالیات چنین برمی‌آید که املاک دیوانی و اربابی موظف به ادای بروات و حوالات محصلان بوده‌اند:
«حکم یرلیغ به آلتون تمغا ضمن نفاذ یافت و از ابتدای سنه فلان آن مزرعه را از مزارع دیوانی و اربابی مفروز گردانیده به معافی و مسلمی بر ایشان مقرر داشته شد تا در عمارت و زراعت آورده محصولات و ارتفاعات را بر وجه معاش خود مستغرق گردانند. حکام آن‌جا می‌باید که بعد الیوم قطعاً و اصلاً بر آن‌جا برات ننویسند و حوالتی نکنند و محصل نفرستند و قلم و قدم کوتاه و کشیده دارند و نام آن را از دفاتر ولایت بیرون اندازند» (۱۳۵۰، ج. ۲، ص. ۲۷۸).

۱۴. «اصطبل، پایگاه. آخور» (دهخدا، ذیل «پایگاه»).

۱۵. حافظ نیز به نشان «حسبه لله» اشاره کرده است:

«صاحب دیوان ما گویی نمی‌داند حساب کاندین طغرا نشان حسبه لله نیست»
(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۵۰)

قابل توجه است که در این غزل حافظ نیز سخن «تشریف» و «مال و جاه» در میان آمده است:

«هرچه هست از قامت ناساز بی‌اندام ماست ورنه تشریف تو بر بالای کس کوتاه نیست (...)
حافظ آر بر صدر نشینند ز عالی‌مشربی‌ست عاشق دردی کش اندر بند مال و جاه نیست»
(همان)

۱۶. سال وفات حافظ بنا بر روایات مختلف ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۴ و ۷۹۵ ق ذکر شده است (شمیسا، ۱۳۹۵، ص. ۶۷). چنان که ذکر شد آخرین اشاره‌ای که در دیوان عضد صراف به تاریخ آمده به سال ۷۹۳ ق دلالت دارد. آخرین پادشاهی که عضد او را مدح گفته شاه‌منصور مظفری است که در سال ۷۹۵ ق در نبرد با تیمور گورکان به قتل رسید.

۱۷. «شعر» به فتح اول بافته ابریشمین نازک اعلاء است (دهخدا، ذیل «شعر»). وجود جناس تام میان «شعر» و «شعر» از توضیح مستغنی است.

۱۸. حافظ خطاب به «مدعی» از «صاحب‌بیانی» خویش دم زده است:

«مدعی گو لغز و نکته به حافظ مفروش کلک ما نیز زبانی و بیانی دارد»
(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۸۶)

۱۹. بنگرید به: محمد افشین‌وفائی، «معرفی و نقد دیوان عضد (سراینده ناشناخته سده ۸ ق)»، در نشریه بخارا، ش. ۷۷ و ۷۸ (مهر و دی ۱۳۸۹) و فرزاد ضیائی حبیب‌آبادی، «حافظ و عضد»، در نشریه گزارش میراث، ش. ۴۵ (خرداد و تیر ۱۳۹۰) و نیز الهه سوداچی و حکیمه دبیران، «بررسی مفاهیم و مضامین مشترک میان عضد و حافظ»، در مجموعه مقالات یازدهمین همایش بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی، آبان ۱۳۹۵.

۲۰. در اشعار حافظ اشاراتی یافت می‌شود که حاکی از بازستاندن تشریفات و مآلاً تنزل درجه و پایگاه است:

ادامه‌پی‌نوشت‌ها

ای دل معجری منصب دنیا که هیچ نیست نقصان بود ز عزل و کمالت نه از عمل

(فرزاد، ۶۶۵، ص. ۱۳۴۷)

سخنی که از «عزل» در بیت فوق رفته است، تأییدی است بر آن گمان که حافظ در مقطعی از منصب خویش عزل شده است. گویا تشریفات را از او بازستانده و به دیگری داده بودند:

ای معزّا اصل عالی‌جوهرت از جور و حرص وی مبرّا ذات میمون‌اخترت از زرق و ریو

در بزرگی کی روا باشد که تشریفات را از فرشته بازگیری وانگهی بخشی به دیو

(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۸۶)

ملاحظه می‌شود که حافظ، جانشین خویش را «دیو» خطاب کرده و در مقابل خود را «فرشته» خوانده است. در سروده دیگری به تصریح «رقیب» را «دیوسیرت» لقب داده است:

ز رقیب دیوسیرت به خدای خود پناهم مگر آن شهاب ثاقب مددی دهد خدا را

(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۶)

این تقابل میان دیو (رقیب) و فرشته (حافظ) در سروده‌های دیگری نیز بازتاب یافته است:

پری نهفته رخ و دیو در کرشمه حسن بسوخت دیده ز حیرت که این چه بوالعجبی ست

(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۴۵)

در این بیت سخن از ترجیح یافتن ناعادلانه دیو در برابر فرشته (پری) است. بیت دیگری در همین غزل حاکی از اعتراض حافظ به منزلت یافتن نالایقان است:

سبب مپرس که چرخ از چه سفله پرور شد که کام‌بخشی او را بهانه بی‌سببی ست

(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۴۵)

از سروده‌ای دیگر چنین فهم می‌شود که «رقیب» پس از وصول به جاه، دچار تکبر شده است. حافظ این «نخوت رقیب» را ناشی از پستی ذات او و مآلاً عدم شایستگی‌اش برای تکیه زدن بر آن جایگاه می‌داند:

در تنگنای حیرتم از نخوت رقیب یا رب مباد آن‌که گدا معتبر شود

(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۱۹۳)

۲۱. اطلاق لقب «فردوسی زمان» به حافظ افزون بر تأیید جایگاه والای حافظ در سخنوری، از حیث شناخت منزلت فردوسی در نظرگاه شاعران قرن هشتم حائز اهمیت است.

۲۲. صاحب مجمل التواریخ و القصص نام پادشاه کشمیر که بهمن پور اسفندیار دختر او را به زنی گرفت، «صور» ذکر کرده است (۱۳۸۹، ص. ۵۳). محتمل است مجازاً به علاقه جزئیت در معنای پادشاه به کار رفته باشد مانند خسرو و خاقان و ...

۲۳. می‌توان حدس زد که این سروده پیش از تیره شدن روابط دو شاعر سروده شده است.

۲۴. همایون‌فرخ این ابیات را از آن حافظ پنداشته و برای صاحب عنوان «جناب مرتضوی» به گمانه زنی روی آورده است: «امکان دارد که قطعه را خواجه حافظ برای مرتضی اعظم عزالدین مطهر که از شاعران دربار شاه‌شجاع و مردی دانشمند بوده سروده باشد لیکن عزالدین مطهر از جمله صدور نبوده است» (۱۳۵۴، ص. ۱۱۸۳).

۲۵. شایان توجه است که علی‌رغم مدت طولانی وزارت خواجه جلال‌الدین توران‌شاه، در دیوان عصد سروده‌ای در مدح او دیده نمی‌شود. از سوی دیگر می‌دانیم که توران‌شاه مهم‌ترین حامی حافظ در دربار آل مظفر بوده است. دقت در این اطلاعات می‌تواند تصویری از جناح‌بندی‌های قدرت در دولت مظفری به دست دهد.

۲۶. جالب توجه است که در یکی از سروده‌های حافظ به ضرورت ادب در مجلس شاه تأکید شده است:

ادامه پی‌نوشت‌ها

حافظا علم و ادب ورز که در مجلس شاه
هر که را نیست ادب لایق صحبت نبود
(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۱۴۱)

۲۷. این تصویر در اشعار حافظ نیز دیده می‌شود:

وصل خورشید به شب‌پره اعمی نرسد
که در آن آینه صاحب‌نظران حیران‌اند
(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۱)

۲۸. نکته قابل تأمل آن است که تشبیه خوش‌خوانی حافظ به صوت حمار و اشاره به حماقت او در بیت مفردی از دیوان جلال
عضد تکرار شده است. از آن‌جا که بسیاری از سروده‌های عضد صراف به سبب ناشناخته ماندنش به عضد یزدی و فرزندش
جلال عضد نسبت داده شده و با در نظر گرفتن سابقه جدل او با حافظ به ظن قوی این بیت مفرد از آن عضد صراف است:

حافظ ما به عقل و خوش‌خوانی
ثانی عنترست و صوت حمار
(یزدی، ۱۳۶۶، ص. ۲۷۱)

۲۹. حافظ از طراز پیراهن خویش یاد کرده:

طراز پیرهن زرکشم مبین چون شمع
که سوزهاست نهانی درون پیرهنم
(حافظ، ۱۳۹۰، ص. ۲۳۵)

۳۰. در مواردی متن فرزاد با ضبط همایون‌فرخ که از نسخه‌های خویش ارائه داده است مقابله شد.

۳۱. «به فرخی چو مرا سایه بر سر افکندی
ز عنصری نهم پای باز پس به سخن»
(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۳۶)

۳۲. «هرکه کلکی بتراشد نبود حسّانی
هرکه چوبی ببرد موسی عمران باشد»
(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۱۳)

۳۳. «طریق غزل کس چو سعدی نگفت
عراقی چه خوش گفت با غزنوی
ازو به کسی در معنی نسفت
که فردوسی طوسی و مثنوی»
(عضد، ۱۳۸۹، ص. ۲۲۳)

کتابنامه

- ابن‌یمین، ف. م. (۱۳۶۴). دیوان ابن‌یمین فریومدی. به تصحیح حسین علی باستانی‌راد، تهران: کتابخانه سنائی.
- اسلامی ندوشن، م. ع. (۱۳۸۲). تأمل در حافظ: بررسی هفتادوهفت غزل در ارتباط با تاریخ و فرهنگ ایران، تهران: یزدان.
- افشین‌وفایی، م. (۱۳۸۹). معرفی و نقد تازه‌های نشر: دیوان عضد (سراینده ناشناخته سده ۸ ق). مجله بخارا، شماره ۷۷ و ۷۸. مهر و دی ۱۳۸۹. صص ۵۹۳-۵۷۰.
- ایشانی، ط. (۱۳۹۷). اشعار انتقادی - اجتماعی حافظ. تهران: دولت علم.
- بهزادی اندوهجردی، ح.، و قوجه‌زاده، ع. ر. (۱۳۹۳). عضد یزدی و دیوان نویافته او. آینه میراث، ۱۲ (۲) (پیاپی ۵۵). اسفند ۱۳۹۳. صص ۴۸-۲۵.
- جنگ اسکندر میرزا، نسخه خطی شماره Add.27261 کتابخانه موزه بریتانیا و میکروفیلم آن به شماره ۲۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- حافظ، شمس‌الدین م. (۱۳۹۰). دیوان خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی. به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران: زوار.
- حافظ ابرو، ش. (۱۳۸۰). زبده التواریخ، به تصحیح کمال حاج سید جوادی، تهران: طبع و نشر.
- حمیدیان، س. (۱۳۹۲). شرح شوق، شرح و تحلیل اشعار حافظ، تهران: نشر قطره.
- خاقانی، ا. ا. (۱۳۵۷). دیوان خاقانی شروانی. به تصحیح علی عبدالرسولی، تهران: انتشارات مروی.
- ختمی لاهوری، ع. (۱۳۹۱). شرح عرفانی غزل‌های حافظ. به تصحیح بهاء‌الدین خرمشاهی و همکاران، تهران: قطره.
- دهخدا، ع. ا. (۱۳۷۷). لغت‌نامه، دانشگاه تهران: موسسه دهخدا.
- رازی، ش. م. ق. (۱۳۳۶). المعجم فی معاییر اشعار العجم. به تصحیح مدرس رضوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ریاحی، م. ا. (۱۳۹۵). گل‌گشت: در شعر و اندیشه حافظ، تهران: علمی.
- زرکوب شیرازی، م. ا. (۱۳۵۰). شیرازنامه. به تصحیح اسماعیل واعظ جوادی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ساوجی، س. (۱۳۷۱). دیوان سلمان ساوجی. به تصحیح ابوالقاسم حالت، تهران: انتشارات ما.
- ستوده، ح. ق. (۱۳۴۶). تاریخ آل مظفر، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سعدی، م. ع. (۱۳۶۹). کلیات سعدی. به تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: امیرکبیر.
- سمرقندی، ک. ع. (۱۳۸۳). مطلع سعدین و مجمع بحرین. به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- سوداچی، ا. و دبیران، ح. (۱۳۹۵). «بررسی مفاهیم و مضامین مشترک میان عضد و حافظ»، در مجموعه مقالات یازدهمین همایش بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی، آبان ۱۳۹۵. صص ۷۴۲-۷۰۹.
- سودی بسنوی، م. (۱۳۶۶). شرح سودی بر حافظ. ترجمه عصمت ستارزاده، تهران: زرین و نگاه.
- سوربهاری هندی، ع. ا. کشف اللغات و الاصطلاحات. تهران: کتابخانه مجلس. شماره ۳۱۵۲۷. [نسخه خطی] قرن ۱۰ ق.
- سهسرامی، م. ک. (۱۳۶۶). روابط رسمی و آموزش فرهنگی زبان و ادبیات فارسی در بنگلادش. در مصطفی اسلامی (ویراستار). مسائل زبان فارسی در هند و پاکستان و بنگلادش: مجموعه سخنرانی‌های سومین سمینار زبان فارسی ۲۴ تا ۲۸ خرداد ۱۳۶۵. تهران: مرکز نشر دانشگاهی. ۱۳۶۶. صص ۱۰۷-۱۰۱.
- شمیسا، س. (۱۳۹۵). یادداشت‌های حافظ، تهران: میترا.
- صدیقیان، م.، و میرعابدینی، ا. (۱۳۸۸). فرهنگ واژه‌نمای حافظ به انضمام: فرهنگ بسامدی. تهران: روزنه.
- صفا، ذ. (۱۳۵۵). تاریخ ادبیات در ایران، تهران: فردوس.
- ضیائی حبیب‌آبادی، ف. (۱۳۹۰). حافظ و عضد، در نشریه گزارش میراث، ش. ۴۵ خرداد و تیر ۱۳۹۰. صص ۲۸-۱۶.
- عبید زاکانی، ن. (۱۳۴۳). کلیات عبید زاکانی. به تصحیح پرویز اتابکی، تهران: زوار.
- عضد [صراف]. (۱۳۸۱). سندبادنامه منظوم. به تصحیح محمدجعفر محبوب، تهران: توس.
- عضد [صراف]. (۱۳۸۹). دیوان عضد (سراینده ناشناخته سده ۸ قمری). به تصحیح علیرضا قوجه‌زاده، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- عمادی حائری، م. (۱۳۸۸). سادات هزار جریب، سلسله‌ای شیعی در شرق مازندران. در ضمیمه شماره ۱۸ مجله آینه میراث، ۱۳۸۸، ۷. صص ۷۹-۳.
- فاروقی، ا. ق. فرهنگ ابراهیمی «شرف‌نامه منیری». تهران: کتابخانه مجلس. شماره ۴۴۷۲. [نسخه خطی] تألیف ۸۷۷ ق.
- فرزاد، م. (۱۳۴۷). جامع نسخ حافظ، در جستجوی حافظ صحیح، شیراز: انتشارات دانشگاه پهلوی (کانون جهانی حافظ‌شناسی).
- فیضی سرهندی، ا. (۱۳۳۷). مدار الافاضل. به تصحیح محمد باقر، لاهور: انتشارات دانشگاه پنجاب.
- قزوینی، م. (۱۳۶۳). یادداشت‌های قزوینی. به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- لطائف الحقائق رشیدالدین طیب با مقدمه جامع التصانیف، نسخه عکسی شماره ۸۳۷ و میکروفیلم شماره ۴۱۲، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- لیمبرت، ج. (۲۰۰۴). تاریخ شیراز در عصر حافظ، شکوه و جلال یک شهر ایرانی در سده‌های میانه. ترجمه محمد اسماعیل فلزی، تهران: زوار. ۱۳۸۶ ش.

- مستوفی بافقی، م. م. (۱۳۸۵). جامع مفیدی. به تصحیح ایرج افشار، تهران: علمی.
- مهدوی، ا.، و افشار، ا. (۱۳۶۵). فهرست جنگ اسکندر میرزا تیموری. فرهنگ ایران زمین، شماره ۲۶. بهار ۱۳۶۵. صص ۱۹۰-۲۰۵.
- ناشناخته. (۱۳۸۹). مجمل التواریخ و القصص. به تصحیح محمدتقی بهار، تهران: اساطیر.
- نخجوانی، م. ه. (۱۳۵۰). دستور الکاتب فی تعیین المراتب. به تصحیح عبدالکریم علی اوغلی علی زاده، مسکو: انستیتوی خاورشناسی.
- نیساری، س. (۱۳۸۵). دفتر دگرسانی ها در غزل های حافظ، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- هروی، ح. ع. (۱۳۹۲). شرح غزل های حافظ، تهران: فرهنگ نشر نو.
- همایون فرخ، ر. (۱۳۵۴). حافظ خراباتی، تهران: اساطیر.
- یزدی، ج. ع. (۱۳۶۶). دیوان جلال الدین عضد یزدی. به تصحیح احمد کرمی، تهران: تالار کتاب.
- یعقوبی، ر. (۱۳۹۷). مدعی. در: دانش نامه حافظ و حافظ پژوهی، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری نخستان پارسی. ج ۴. صص ۲۲۵۱-۲۲۵۲.